Hadîs Rivâyetlerindeki Yeni Metin ve Senet Tenkîdi Üzerine

HADİS RİVAYETİNDEKİ YENİ METİN VE SENED TENKİDİ ÜZERİNE

اَعُوذُ بِاللهِ مِنَ اَلشَّيْطَانِ اَلرَّجِيمِ بِسمِ اللهِ
الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَالصَّلَاةُ
وَالسَّلَامُ عَلَى سَيِّدِنا مُحَمَّدٍ
وَأَلِهِ اَجْمَعِينَ

Bundan sonra…

Bu mes'eleyi, inşâellah bir **mukaddime**, iki **fasıl** ve bir **netîce** çerçevesinde ele alacağız.

Mukaddime

Hadîs Profesörü(!) bir vatandaş[1], **Alternatif Hadis Metodolojisi** ismini verdiği hakîkaten **alternatif**, yani **ilme ve idrâke mukâbil**, cidden **ilim sefâleti** ve kelimenin tam ma'nâsıyla **ilim ayıbı** bir **Hadîs Usûlü** (!) yazmış. İlme, akla, idrâke ve sâlim muhâkemeye bir çok yanıyla **alternatif** olan şu **eser**(!)[2] **Mantık**, **İlm-i Âdâb** veya **İlm-i Münâzara** (tartışma usûlü ilmi) ile **Usûl-i Fıkh** ve husûsiyetle **Kıyâs** ve **Dâfi'-i Kıyâs**[3] bahisleri okunsa ve bilinseydi böylesi ölçüsüzlükler ve **usûlsüzlük**lerle, ilmî mes'eleler mel'abe (oyun) ve muzhıke (güldürme vesîlesi) hâline getirilmez, çenesi düşük kocakarıların münâkaşası derekesine düşürülmezdi. **Âlim** değil de, **kültürlü** ve dahî **aydın** olan **bilim adamları**nın(!) ifâdesiyle **Epistemolojik** açıdan, yani bilgi değeri zâviyesinden bakıldığında, mukâbil, hatta daha kuvvetli ihtimallerle gölgelenecek, hatta inkârı kabil olamayacak bürhânlarla çöpe atılmayı hak edecek olan şeytânî vesveseler ne zamandan beri ilim oldu? Şurada, aslında bir çoğu doğru olan düstûrlarla ambalâjlanmaya çalışılmış, ama becerilemeyerek yüze göze bulaştırılmış **tartışma götürmez saçmalar**dan bir kaç noktayı irdeleyeceğiz; **hadîste metin tenkîdi**, **kaynak bilinci**,veya **sened tenkîdi** ve bu perde altında yapılmakta olan **kaynakların dinamitlenmesi…**

Birinci Fasıl

Metin Tenkîdi Husûsunda Farklı Bir Ölçü

Muhaddislerin ve Fakîhlerin, ilmî ölçüler içinde, yaptıkları ve yapacakları **metin tenkîdi**, elbette lüzûmlu ve isâbetlidir. Bu ayrı, **Allah celle celâlühû'ya ve Allah'ın Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem'e kafa tutmak** ve onlara **dîni öğretmek** daha bir ayrı. Biz, şurada bu farkı göstermek istiyoruz. Kalkış noktamız, önümüzdeki **ibâreler**dir, onlarla ilmen alâkası olmayan **niyetler** değildir. **İfâdeler**le **niyetler**in elbette belli bir alâkası vardır. Ancak biz **Bâtınıyye** mezhebi'nden değiliz. Dolayısıyla, kimse, tekellüf ve zorâkiliklerle bile kılıflanamayacak **saçmalıkları** veya fazla

iyimser bir ifâdeyle **maksadını aşan sözler**i arkalanmaya kalkışmasın. O'nun ifâdelerini bir çeşit **metin tenkîdi**ne tâbi tutacağız.

Hadîs Profesörü vatandaşın **metin tenkîdi**nden ne anladığını şu satırları okuyacak olanların bir kısmı -bağışlasınlar- belki iyi bilemeyebilirler, anlayamayabilirler. Bu sebeple önce kendi **kitâb**ından şu husûsla alâkalı bir iktibâs yapalım, bir parça nakledelim ki söz daha anlaşılır olsun; **Metin tenkîdi**nin ne kadar lüzûmlu ve iyi bir şey olduğunu anlatma makamında, Mu'tezile âlimlerinden**[4] Amr b. Ubeyd**'den, hiçbir i'tirâz yapmadan, dolayısıyla beğenerek naklettiği şu (küfür) sözlerini burada aktarmak istiyorum. Hadîs âlimlerine göre **sahîh** olan bir hadîs için –nakiller sahîh ve sâbitse- ismi geçen iblîs şöyle diyor:

Bu hadîsi A'meş'ten işitseydim, onu yalancılıkla suçlardım. Zeyd b. Vehb'den işitseydim, ona cevab bile vermezdim. Abdullah b. Mes'ud'dan işitseydim, onun sözünü kabul etmezdim. Allah'ı böyle söylerken işitseydim, O'na 'sen bizden mîsâk'ı bu esas üzere almadın**!…**' **derdim.[5]**

Yine -haber doğruysa- Ebû Hanîfe'nin Allah la'net etsin**[6]** dediği Amr b. Ubeyd şeytanı başka bir hadîs[7] için de şu hezeyanları kusuyor: **Resûlüllah böyle bir şey söylemez. Eğer söylemişse ben onu yalanlıyorum. Eğer O'nu** (bu konuda) **yalanlamak günah ise, ben bunda ısrarlıyım[8]**

Amr b. Ubeyd'den yapılan şu rivâyet sahîh ve sâbitse, kâfirliğin bundan ötesi olabilir mi?!..Belki birisi, **Hadîsçi**(!) **beyefendinin, bu sözlerden râzı olduğunu ve onları iltizâm ettiğini** nereden bildiğimizi sorabilir. Yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi, bu nakil, **Metin tenkîdi'nin ne kadar lüzûmlu ve iyi bir şey olduğu**nu anlatma makamında yapılmış ve mukabil hiçbir i'tirâz görmemiştir. Halbuki, **ihtiyâc mahallinde beyânın te'hîri câiz değildir**. Ayrıca, bizzat kendi şahsına âid şu ifâdeleri de bunları kabûl ettiğinin açık delîlidir:

"Bir sözün yanlış ve kabul edilemez olması o sözün her zaman uydurma olmasını gerektirmeyebilir. Bu durum özellikle Hz. Peygamberin çevresinden elde edip yeri geldiğinde aktardığı bazı bilgiler için söz konusu olabilir. Meselâ İsrâîloğulları'ndan bir adamın doksan dokuz kişiyi öldürdükten sonra bir din adamını da katletmesine rağmen tövbesinin kabul edilip cennete girmesiyle ilgili bir hadisin**[9]** kabulü hayli zor hatta imkânsız unsurlar içerdiği için kolayca mevzu olduğuna hükmedilebilir. Ancak mes'eleye bir başka açıdan bakmak ta mümkündür: Bu örnekte olduğu gibi, **Hz. Peygamber İsrâiloğullarından bir adamla ilgili bu hikâyeyi Medîne'deki Yahudilerden duymuş ve rivâyetteki bir takım tutarsızlıkları ve problemleri bir yana bırakıp rivâyetin ana fikri olan** tövbe kapısının her zaman açık olduğu**nu ön plâna çıkararak bu hikâyeyi anlatmış olabilir**. Keza Hz. Peygamber içinde yaşadığı toplumun bir ferdi olarak sağlık ve tedâvi konularında çevresinden edindiği o zaman için doğru kabul edilen bazı bilgileri -Tıbb-ı Nebevi konusundaki rivâyetleri kastediyoruz- çevresindekilere aktarmış olabilir. Ancak sonraki yüz yıllarda, ilmen bu bilgilerin bazılarının doğru olmadığı ortaya çıkabilir. Bu ve benzeri bir çok durumla karşılaşıldığında -muhtevânın yanlış olmasına bakıp- hadisin uydurma olduğuna hükmetmek yerine, **hadisin Hz. Peygamberin sözü olduğunu**; **ancak ihtivâ ettiği bilgiler yanlış olduğu ortaya çıktığı için bizim için geçerli olmayacağını** ileri sürmek daha isabetli görünmektedir… **İsnad açısından Hz. Peygambere aid görünen ama muhtevâ itibariyle yanlış olduğu anlaşılan ve dolayısıyla kabulü mümkün olmayan**

hadisler…”[10]

Diyoruz ki:

Bir:**…tövbesinin kabul edilip cennete girmesiyle…** sözündeki, doğru telâffuzuyla, **tevbeyi kabûl eden** ve **cennete girdiren**,her hâl ü kârda mü’minlerin inandıkları **Allah** celle celâlühû,sözü edilen **cennet** de mü’minlerin inandıkları **Cennet**tir.Demek ki, Allah celle celâlühû’nun **emîn** bulup dînini emânet ettiği son nebî sallallâhu aleyhi ve sellem, Yehûdîlerden, Allah hakkında, çoğu yanıyla aslı astarı olmayan bir haber işitecek ve alacak. İçinde **ana fikir** denilebilecek **tevbe kapısının her an açık olduğu** gibi **doğru** bir unsur bulundurduğu için de, o uyduruk haberi ümmetine aktaracak. O **ana fikir** hatırına aslı olmayan bir haberi hâşa **Allah’a yalan iftirâ edecek…** Yani, -hâşa- anlatacağı **doğrular**ı, kahramanı Allah olan masallarla anlatan **masal**cı bir peygamberimiz var!… Şu ifâdelerin aşağıdaki âyetlerdeki sözlerle bir üslûb benzerliğinin bulunup bulunmadığını, bir de siz düşünün: **Kâfirler diyeceklerdir ki**, **bu**, **sadece**, **geçmişlerin masalları ve uydurmalarıdır.** (mitolojik haberlerdir.)[11] **Onlara**, **Rabbiniz ne indirdi**, **denildiğinde**, **öncekilerinin** (mitolojik) **masallarıdır**, **dediler.[12] Bu**, **öncekilerin** (mitolojik) **uydurmalarından başka bir şey değildir.[13] Dediler ki**,(Muhammed sallallâhu aleyhi ve sellem) **onları**,(başka kitâb, sahîfe veya sözlerden) **yazdı.[14]**

Allah celle celâlühû’ya, hâşâ, yalan iftirâ edebilen bir peyğamberin din nâmına getireceği neyine i’timâd edilebilir?!… Görüyorsunuz değil mi, mes’eleyi nasıl da kökünden kolayca hallediveriyorlar? Selman Rüşdî’nin, dobraca ve acemice, ama bir ölçüde şahsiyetlice yaptığını, biraz daha dolambaçlı bir şekilde ve ustaca, ama tastamam ve basbayağı bir şahsiyetsizce yapan tipler bizde çok!… Selman Rüşdî, işin başında maske takmadığı için şimdilerde maske takmak zorunda… Bizimkilerse, ibtidâda maskeli oldukları için, şimdilerde maskeye ihtiyaç duymamakta… Fark, maskesizliğin sıkıntısı ile maskeli olmanın avantajı ve genişliği farkı…

İki: Allah celle celâlühû’ya ve Peygamberi sallallâhu aleyhi ve sellem’e kafa tutabilenler, onları muhâkeme edip yanlış yapmakla suçlayabilenler, **uydurma olduğu kolayca anlaşılabilen**(!) haberleri rivâyet edebilecek kadar -hâşâ- câhillik ve saflıkta veya bunaklıkta olan Buhârî’ye ne demezler?!..

Bunlar, Sünnet’i, dolayısıyla da dîni yok etmek için her şeyi açıkça söylüyorlar, ama anlayana…

Üç: **Keza Hz. Peygamber içinde yaşadığı toplumun bir ferdi olarak sağlık ve tedâvi konularında çevresinden edindiği o zaman için doğru kabul edilen bazı bilgileri -Tıbb-ı Nebevi konusundaki rivâyetleri kastediyoruz- çevresindekilere aktarmış olabilir. Ancak sonraki yüz yıllarda**, **ilmen bu bilgilerin bazılarının doğru olmadığı ortaya çıkabilir…**

Bu, sâdece bir faraziye/varsayım olup her iddia gibi ısbâta ihtiyâcı vardır. Halbuki aksine ihtimâli olmayan kesin bir delîlle sübût bulmamıştır. Hatta mücerred bir ihtimaldir ki, delîlden doğmamıştır. Oysa, bir çok tıbbî **bilgi**nin yanlış olduğunun, sonraları, en azından **daha kuvvetli** ihtimallerle, hatta **kesin** denilen **bulgular**la ortaya çıktığınıbasît şahsî müşâhedelerimiz/görüp bildiklerimiz yanında, ayrıca **bilimci**lerden de öğrenmekteyiz.

Fazlurrahmân isimli Oryantalizmin borazanı bir zavallı vardı.

Fazlurrahmân, **Selmân Rüşdî'nin usta ve kurnazı**, **Selmân Rüşdî de Fazlurrahmân'ın ahmak ve aptalı…** Yukarıdaki ifâdeler şu Fazlurrahmân'ın dediklerinden yapılan fakat kaynağı gösterilmeyen intihaller…**[15]** Bunlar, -kendilerinin hiç olmazsa şeklen beğenebileceğini umduğum bir ifâdeyle,- **neo gelenekçiler**, yani yeni gelenekçiler… Eskimez **eski**nin değil de, buruşuk ve çürümüş **yeni**nin kör ve mutaassıb **taklidçi** ve **gelenekçi**leri… **Sâlih selef**'in/hayırlı geçmişlerin değil de, **tâlih half**'in/hayırsız sonrakilerin sırılsıklam âşık ta'kibçileri…

Tıbb-ı Nebevî, biz mü'minlere göre, ya okuma ile olan mâ'nevî, veyâ maddî ilaçlarla olan maddî bir tedâvîyi mevzû-i bahis eder. Okuma yoluyla ise, bu husûstaki haber, söz birliğiyle **dünyevî** olmayan **Âhıretle alâkalı nebevî bir haber**dir. İlaçlarla olan maddî bir tedâvî ise, **vahiy** veya **tecrübe** menşeli/kaynaklı olma ihtimâli varsa da, **vahiy menşeli** olması büyük ve kuvvetli, **tecrübe menşeli**/kaynaklı olması ise zayıf bir ihtimâl, hatta netîce i'tibâriyle imkânsızdır. Çünki, **vahiy** sağnağı altındaki bir Nebî aleyhisselâm'ın, hayatı boyunca, ömrünün sonuna dek Rabbi tarafından yanlışta bırakılmayacağı her akl-ı selîm mü'mince inkâr edilemez bir hakîkattir. Bazı âlimlerce Nebî sallallâhu aleyhi ve sellem'in **din ve dünya meselelerinde –vahiy gelmediği vakit- biraz vahiy bekledikten ve vahiyden ümit kesince o mesele ortadan kalkmadan**, **ictihâd edebileceği ve hata yapabileceği** kabûl edilse bile, bu, **işin başı** bakımındandır.[16] **Sonu** i'tibârıyla ise, **yanlış** yapsa ve isâbet etmese, vahiyle mutlaka îkâz edileceği, yanlış üzerinde bırakılmayacağı hiçbir câhil ve âlim mü'min tarafından tartışma mevzûu edilemez. Hâsılı, Peygamberimiz sallallâhu aleyhi ve sellem'e âid dünyâ ile alâkalı söz ve fiiller netîce bakımından mutlaka vahyin mührünü ve tasdîkini taşır. Hatta ona İmâm Serahsî **Bâtın Vahiy** veya **Vahye benzer bir husûs** ismini verir.**[17]** **Güzel bir nümûne** ve kemâl mertebede **emîn** bir kişi olması, Rabbimizin O'nu şu husûsta da yanlışta bırakması ve îkaz edip düzeltmemesine mâni'dir. O, **Rabbin seni** (vahiy göndermekten) **terk etmedi…**[18] ilâhî hitâbına muhâtab ekmel bir beşer…Mü'minler, Allah'ın, **şifâ** olduğunu haber verdiği Kur'ân'ın ve **o**(bal)**da insanlar için bir şifâ vardır**[19] buyurduğu **bal**da **şifâ** bulunduğuna inanırlar. Ancak bu **şifâ**nın gerçekleşmesi için bazen **maddî tedâvî**ye âid ve lâzım şartın veya şartların da bulunduğunu unutmazlar. Bal ile olan tedâvîde ve benzeri bir takım maddî tedâvîlerde dahi bazı **ma'nevî** şartların mevcûd olduğuna inanırlar. Mü'minler bütün zerreleriyle inanırlar ki, **Tıbb-ı Nebevî** ile alakalı bir haberde geçen tedâvî, -Efendimiz sallallâhu aleyhi ve sellem'den sâdır olduğu kesin sabitse,- kat'î olarak doğrudur. Onun yanlışlığı zamanla, ne **ilmen** ne de başka bir yolla ortaya çıkmaz. **O**(bal)**da insanlar için bir şifâ vardır.** âyetinde sözü edilen şifâyı, şartlarına uymaması, perhizlere dikkat etmemesi yüzünden veya başka bir sebeble bulamayan bir hasta, **bu haber yanlıştır** mı diyecek?

Dört:Mü'min olduğunu iddia eden, yâhud öyle olduğu zannedilen bir kimsenin sarfettiği şu **İsnad açısından Hz. Peygambere aid görünen ama muhtevâ itibariyle yanlış olduğu anlaşılan ve dolayısıyla kabûlü mümkün olmayan hadisler…** şeklindeki hezeyan nevinden sözler üzerinde ibretle düşününüz ve bu arada şu âyetlerin meallerini de okuyunuz:

Allah ve Resûlü bir hükmü verdiğinde mü'min bir erkek ve mü'mine bir kadın için işlerinde serbestlik ve seçme hakkı yoktur.[20] Hevâdan da konuşmuyor. O (konuştuğu) **ancak O'na vahyedilmekte olan bir vahiydir.[21] Orada itâat edilen emîn birinin…[22] Ve O, gayb'a cimrilik yapan birisi değildir.[23]**

Neye, kime ve hangi ölçüye göre **yanlış olduğu anlaşılan** sâbit ve vâkı' peygamberî haberler?… Akıllarıyla vahyin karşısına geçip Allah ve peyğamberleriyle kavgalaşmakla ömür tüketen feylesoflara ve kıstaslarına/ölçülerine göre mi? Fizik, kimya, astronomi, biyoloji ve tıp gibi sahalarda ortaya atılıp ta sonradan, **afedersiniz**, **yanlış imiş**, **doğrusu şudur** denilen **bilimsel bulgular**a göre mi? Önceden **imkânsız** görüldüğü halde **mümkin** olduğu keşfededilen, yâhud başta **mümkin** görülüp gösterildiği halde **muhâl** i'lân edilen **bilimsel verile**re göre mi? Îmân merceği, yâhud gözlüğü, veya dürbünü, veyâhud da teleskobu bulundurmadan bir karış önünü bile göremediği halde sonsuzu görme iddiasında olan beşer aklına göre mi?!…Bay Profesör'ün şu sözlerinin bir hadîs olduğu farz edilse ve onun şiddetli arzusuna uyularak **Kurân'a arz** edilseler, meselâ, yukarıda da geçen **Allah ve Resûlü bir hükmü verdiğinde**, **mü'min bir erkek ve mü'mine bir kadın için işlerinde serbestlik ve seçme hakkı yoktur.**, **Hevâ**(sın)**dan da konuşmaz**, **O** (söyledikleri) **sadece** (kendine) **yapılmakta olan bir vahiydir.** âyetlerineuyup uymadıklarına bir bakılsa, **uydurma olduğuna kolayca hükmedilebilir** mi, ne dersiniz? Ben arz ettim. Bu arz'dan sonra, şu sözler benim aklıma göre, bu âyetlere uymuyor, dolayısıyla uydurma… Ne yapacağız şimdi?Burada, **Louis Massignon** isimli İslâm düşmanı bir müsteşrikten/oryantalist'ten de şu nakli yapmak istiyorum:

Onların[24] **her şeyini tahrip ettik. Felsefeleri**, **dinleri mahvoldu. Artık hiçbir şeye inanmıyorlar. Derin bir boşluğa düştüler…**[25]

Ne ibretlik bir i'tirâf, ne hazîn bir şehâdet, değil mi?!..

İkinci Fasıl

Yeni Çıkar(t)**ılan Sened Tenkîdi**

Yukarıda aktardığımızölçü(ler) ile hadîsleri ele alan ve **metin ve sened tenkîd**ine tâbi tutan **krıtikçi**miz, Şâfiî'nin **Risâle**'si, Buhârî'nin **Sahîh**'i, Muslim'in **Sahîh**'i, Ahmed b. Hanbel'in **Müsned**'i, Humeydî'nin **Müsned**'i, İbn-i Mâce'nin **Sünen**'i, hâsılı Sünnet'in temel menba'larından bir çoğu, hatta hepsi hakkında bakınız neler söylüyor[26]:

Bir: **Başlangıçta sahifeler**, **cüzler ve küçük hacimli eserler şeklinde ortaya çıkan tedvin ve tasnif ürünleri**, **yavaş yavaş bir araya getirilerek**, **daha hacimli eserlere dönüştü ve nihayet**, **mevcut bütün eserleri bir araya getirmeyi hedefleyen dev koleksiyonlar ortaya çıktı. Bunun anlamı ise**, **ilk dönemlerde eser tasnif eden her musannifin**, **kendinden sonrakilerin eserlerine kaynaklık ettiği**; **sonrakilerin de eserlerini tasnif ederken**, **öncekilerin eserlerine dayandığıdır.**

Diyoruz ki; Bir imâmın kitâbındaki rivâyetlerin (bir kısmının yâhud tamâmının) kendisinden talebeleri tarafından vâsıtasız, daha aşağıdakiler tarafından da vâsıta ile rivâyet edilmesine mâni' olan nedir? Bir muhaddis derlediği hadîs kitâbını talebelerine ayrıca sözlü olarak da rivâyet eder, onlar da o kitâbı başkalarına rivâyet ederler. Hadîs kitâblarının, hatta bütün dînî kitâbların ileriki kuşaklara intikâli çoğu kez bu yolla olur. Bir kitâb tasnîf etmek isteyen âlim, şeyhinin kendine yaptığı rivâyetlerin isterse bir kısmını, isterse tamâmını kitâbına koyar. Bunda şeytânî vesveselere mevzû ve malzeme olabilecek bir taraf asla olamaz. Kitâb sâhibi muhaddise yetişemeyenler de ondan ya vâsıtalarla o kitâbındaki rivâyetleri rivâyet ederler. Veyahud vâsıtasız rivâyet ederler. Buna **Muallâk** denir. Ama

bu muallak rivâyetlerin başına **haddesenâ**/bize rivâyet etti, anlattı ve **ahberenâ**/bize haber verdi, demezler. Derlerse, yalan demiş olurlar. İlerdeki ifâdelerden de anlaşılacağı üzere, söylenmekte olan, **kopyacılık yapıldığı**dır. Halbuki, her ilmî eserde geçmiş eserlerden faydalanılması tabiî olan bir husûstur. Ancak, bu iş körü körüne olmadığı ve bu iktibâs açıkca ifâde edildiği vakit **kopyacılık** olmaz.. **Yeni akademisyenlerimiz**in neredeyse tamamının müsteşriklerden yaptıkları faydalanma gibi körü körüne olur ve açıkça bildirilmezse **kopyacılık** olur. Her yeni eser, şekil ve muhtevâ bakımından mutlaka yeni unsurlar ihtivâ etmelidir ki, yeni bir eser sayılabilsin.

İki: **Durum bu olunca**, **her bir hadis koleksiyonunu kendinden önceki literatüre dayalı bir derleme olarak nitelendirmek yanlış olmayacaktır.**

Diyoruz ki; Bir musannif eserini şeyhinin eserinden de istifâdeyle tasnîf edebilir. Ancak, ağzından duymadığı rivâyetler için **haddesenâ**/bize rivâyet etti, söyledi, **ahberenâ**/bize haber verdi, diyemez. Bunlar **şeyhin ağzından duyulan rivâyetler** için kullanılabilir. Şu kelimelerin dilde bu ma'nâda olduğunda âlimlerin ittifâkı vardır. İmâm Şâfiî'nin er-Risâle'sinde ve Müsned'indeki rivâyetlerinin hemen hemen tamâmı **ahberenâ**/bize haber verdi, Sünen'indeki rivâyetlerinin ise hepsi **haddesenâ**/bize rivâyet etti, anlattı sîğesi iledir. Önceki âlimlere göre bu iki kelime arasında ma'nâ farkı yoktur. Şâfiî ve Müzenî ise önceki âlimlerdendir. Dolayısıyla ortada çelişki mevcûd değildir. Evet, sonraki âlimlerce **ahberenâ** sîğesinin **birilerince şeyhe okunup ta şeyhin dinlediği rivâyeti dinleyenler tarafından kullanıldığı** da olur. Bu sonraki âlimlerin bir ıstılâhı olmuştur.[27] Hâsılı kulakla dinlenilmeyen rivâyetler için şu sîğeler kullanılmaz, kullanılırsa yalan olmuş olur. Kitâblardan alınan kulakla duyulmayan rivâyetlere **vicâde** denir. Bu, hattını/yazısını tanıdığı şeyhin yazısıyla olursa, **vicâde**nin bir çeşidi olur. Bunların kendilerine âid ayrı sîğeleri bulunur ki, şunlar **haddesenâ** ve **ahberenâ** olmaz. Sözü geçen eserlerin geçmiş eserlerden **derleme** olduğunu söyleyebilmek için ya öncekilerin ve sonrakilerin eserlerinin okunmamış olması veyâ ard niyetli olmak îcâb eder. İleride de görüleceği üzere gösterilen **delîller**(!) şu da'vâyı hiçbir şekilde isbâta yetmeyecek, **delîl** olmak şöyle dursun, **şübhe** bile olamayacak **vesvese**lerden ibârettir.

Üç: **Mesela *el-Muvatta*'ı ele alalım. Mâlik'ten sonra yazılmış olan birçok eserde –mesela Şâfiî'nin *er-Risâle*'sinde, Ahmet b. Hanbel'in *el-Musned*'inde ve Buhârî ve Muslim'in Sahîh'lerinde ve diğer Sünen'lerde –Mâlik kanalıyla gelen pek çok hadise rastlamak mümkündür.**

Diyoruz ki;İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik'in, Muvatta'ını kendi ağzından dinleyip ezberleyen bir talebesidir. Eserlerinde, isterse Muvatta'nın tamâmını, isterse bir kısmını rivâyet eder, kimseye bir şey düşmezdi. Ama O, daha çok usûl ve ictihadlarına mesned olabilecek rivâyetleri aldı. Hem, O, sâdece **er-Risâle**sinde değil de, bunun yanında, **Müsned**'inde, **Sünen**'inde, **İhtilâfu'l-Hadîs**'inde ve **el-Ümm**'ünde Mâlik'ten ekseriyâ **haddesenâ** ve **ahberenâ** sîğeleriyle bir çok rivâyet yapmıştır ki, bunlar ya şeyhinden veyâ -zayıf bir ihtimalle- ona okuyandan kulağıyla duyduğu rivâyetlerdir. Kitâblardan kopya değildir. Kaldı ki şu eserlerinde, kitâbı olmayan başka imâmlardan, bir nice rivâyetleri de vardır. **Er-Risâle**'yiokuyan, dolma tüfek gibi doldurulduğu kadar atmayan[28] her kişi bilir ki, İmâm Şâfiî, zikri geçen kiâbında, **munkatı**'/kopuk ve kesik **olarak yazdığım her bir hadîsi**, **muttasıl**/bitişik

olarak işitmişimdir,demiştir.[29] Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Muslim ve diğerleri, vâsıtalarla Mâlik'ten, kendi isnâdlarıyla rivâyet etsinler ne olmuş? Daha iyi ya.

Dört: Hâkim, fakat yanlış olan kanaate göre, bütün bu Mâlik rivâyetlerinin Mâlik'ten şifahi olarak nakledilmiş olması gerekir. Hâlbuki bu Şâfiî için mümkün ise de diğerleri için tarihen mümkün değildir. O hâlde onların Mâlik'ten gelen bu rivâyetleri bir aracı vasıtasıyla almış olmaları gerekir ki, bu aracı da, bunları sözlü olarak değil, yazılı malzemeden rivâyet etmekteydi.

Diyoruz ki;Mâlik'ten (veyâ herhangi bir şeyhten) vasıtasız olarak alması tarihen mümkin olmayanlar, rivâyetlerini, ya **ta'lik** şekliyle, veyâ gösterecekleri vâsıtayla **muttasıl**/bitişik olarak, veya vâsıtasız ama bunu örterek ve ondan aldığını anlaştıracak şekilde **munkatı**/kesik olarak, veyâ vâsıtayla ama bunu belli etmeden bitişik olarak **tedlîs** yoluyla yaparlar. Lâkin bunların hiç birinde **şeyhten bunu işittim** demek olan **haddesenâ** veya **ahberenâ** veya bazılarınca **bu, şeyhe okundu, o, dinledi ve ben işittim** demek olan **ahberenâ** ibârelerini kullanmazlar.Mâlik'den rivâyette bulunan musanniflerin rivâyetlerinin **işitme ma'nâsı ifâde etmeyen sîğeler**/kalıblarile **şifâhî** olması târîhen mümkin olmayanlarının **şifâhî** olduğu **hâkim kanaati**ni kimden duydunuz? Nerede okudunuz? Bunu söyleyen yok. Hem, Ahmed, Buhârî ve Muslim'in isnadlarındaki vâsıtaları okunup dururken bu ifâdeler ne demek oluyor? Fuzûlî sözler, boş gürültüler…Bir rivâyetin **Mâlikten vâsıta ile alınması**, bu aracının şu rivâyeti **sözlü olarak değil de yazılı malzemeden rivâyet etmesini** migerektirir? O aracının bu rivâyeti sözlü olarak aktarmasına mani olan nedir? Veyâ, sözlü rivâyetini **yazı zabtı** ile de pekiştirmesini engelleyen nedir? Yâhud sözlü olarak dinleyip ezberlemeden sağlam kâğıdından icâzetli olarak aktarmasına ne mâni' vardır? **Aracıları**n **rivâyetlerini yazılı malzemelerden yaptığı**nın delîli nedir? Gösterilmemiş. Gösterilemez; çünki yok. Üstelik yukarıda da naklettiğimiz gibi, İmâm Şâfiî, **munkatı'**/kopuk ve kesik **olarak yazdığım her hadîsi, muttasıl**/bitişik **olarak işitmişimdir** demiştir. Bütün bunlar, mu'teber hadîs mecmû'alarımızı sırf **kopya mahsûlü** i'lân edebilmek için sarf edilen ilmî hiçbir değeri olmaması bir yana, en küçük bir ciddiyeti bile bulunmayan ölçüsüz sözler…

Beş: Bir başka ifadeyle, çeşitli *el-Muvatta* nüshaları, nesilden nesle elden ele dolaşıyor ve daha sonraki eserlerde parça parça yer alıyordu.

Diyoruz ki;Doğru, **çeşitli *el-Muvatta* nüshaları, nesilden nesle elden ele dolaşıyor**du. Ancak şimdikilerin yaptığı gibi, kitâbçı dükkanından alarak değil de, dinleyip yazarak. **Daha sonraki eserlerde parça parça yer alıyordu**,ama, tamâmen ve duymadığı halde **işittim ki** deyip yalan söyleyerek değil.

Altı: Bu o kadar yaygın idi ki, *er-Risâle*'de, Mâlik'ten sözlü olarak hadis naklediyor görünen Şâfiî'nin bile, aslında bunları, elindeki *el-Muvatta* nüshasından naklettiği anlaşılmaktadır. Çünkü onun *Mâlik*'ten yaptığı rivâyetlerin tamamını Ahmet Muhammed Şâkir, *el-Muvatta*'daki yerlerini tespit ederek *er-Risâle*'nin dipnotlarında göstermiş bulunmaktadır.

Diyoruz ki;Biraz önce **Hâlbuki bu** (Mâlik'ten şifahi olarak nakletmek) **Şâfiî için mümkün ise de….** diyerek, zâhir olan **işitme** lütfedilip **mümkin** görülüyordu. Ancak şimdi bu **imkân**ı/olabilirliği ortadan kaldıracak

istihâle/imkânsızlık, olamazlık bulundu(!).. Şu: **O'nun** (Şâfiî'nin) ***Mâlik*'ten yaptığı rivâyetlerin tamamını Ahmet Muhammed Şâkir**(in), ***el-Muvatta*'daki yerlerini tespit ederek *er-Risâle*'nin dipnotlarında göstermiş bulunmakta** (oluşu).Yapılan, Şâfiî'yi yalancılıkla suçlamanın ta kendisidir. **Mâlik'ten sözlü olarak hadis naklediyor görünen Şâfiî'nin bile**, **aslında bunları**, **elindeki *el-Muvatta* nüshasından naklettiği anlaşılmaktadır** ifâdesi başka hangi ma'nâya gelebilir? Öyle ya, doğruyu söyleyenler ancak Oryantalistler ve onların talebeleri veya izlerinden giden yoldaşları olabilir. Size göre **Otuz üç Sahâbî bir yalanı söylemekte söz birliği edebileceğine**[30] göre Şâfiî neden yalan söylemesin? Şâfiî Müsteşrik veya Müsteşrik zağarı mı idi ki doğru söyleyecekti?!.. Yazıklar olsun!..Demek ki, hadîs imâmlarımızın hepsi, hâşa yalan söylüyor!.. Vallahi, bunu söyleyen Sünnet düşmanı Müsteşrikler ve maşaları yalan söylüyorlar, imâmlarımız değil. Şâfiî'nin -hâşa- bu **yalan**ının (!) delîli ne? Cevâb besbelli: **Çünkü onun *Mâlik*'ten yaptığı rivâyetlerin tamamını Ahmet Muhammed Şâkir**, ***el-Muvatta*'daki yerlerini tespit ederek *er-Risâle*'nin dipnotlarında göstermiş bulunmaktadır.** Amma da delîl, değil mi? Er-Risâledeki Mâlik rivâyetlerinin Muvatta'da dahi bulunması, nasıl, onların **sözlü olarak nakledilmediğ**inin delîli olabiliyor? Değil bir âlimin, zerre kadar aklı olan bir câhilin bile söyleyemeyeceği ve **hezeyan**dan başka bir kelimeyle anlatılamayacak bir mühmel söz… Âlimlerin kimilerince, hatta bütün âlimlerce fâsid/bozuk sayılan istidlâller de dâhil, delîl getirme biçimlerinin tamâmı içinde bu tür bir istidlâl/delîl getirme var mıdır, varsa hangisidir? Güler misiniz, ağlar mısınız?!

Yedi: **Keza *Şâfiî er-Risâle*'de yoğun olarak Sufyân b. Uyeyne'den hadis nakletmektedir ki**, **bunlar muhtemelen Süfyân'ın *el-Cami*'inden alınmış olmalıdır. Fakat bugün *el-Cami*'in herhangi bir nüshası bilinmediğinden**, **bunu bilimsel olarak ispatlama imkânından mahrumuz.**

Diyoruz ki; **Muvatta** nüshaları bulunduğu için, **er-Risâle**'deki Mâlik rivâyetlerinin **Muvatta**'dan kopya edildiği, **bilimsel** olarak isbât edildi(!) ama, **Süfyân b. Uyeyne**'nin **el-Câmi**'inin nüshası elde olmadığı için Şâfiî'nin, Ondan yaptığı rivâyetleri o nüshadan çaldığını maalesef henüz **bilimsel** olarak isbât edemediler(!). Onun için **muhtemelen** ta'bîrini kullandılar(!). Tabiîdir ki, **bilim** adamı öyle gelişi güzel atmaz, her hâl ü kârda tedbîrli ve ihtiyâtlı konuşur ve yazar. Ama olsun, bu **ihtimâl**in yakalanması bile **bilim** yolunda alınmış bir merhâledir; gelecek nesiller, **muhtemelen** o nüshayı bulur ve maksad hâsıl olabilir(!). Hep mi ağlayacağız, bazen de gülelim canım.

Sekiz: **Ancak**, **bu konuda Humeydî'nin *el-Müsned*'i aydınlatıcı olabilir. Çünkü Sufyân'ın öğrencisi olan Humeydî'nin bu eserindeki rivâyetlerin tamamı hocasından gelmektedir. Buna bakarak**, **aslında Sufyân'ın *el-Cami*'inin**, **öğrencisi Humeydî'nin *el-Müsned*'inde büyük ölçüde nakledilmiş olduğunu kabul edebiliriz.**

Diyoruz ki;Vehim ve vesveselere dayanan **kabûl**ler **ilim** değil, **filim** olabilir. Evet, **kesin ilmin bulunamadığı amelî sâhada ğâlib zann'lar**, **ilmin yerine konulabilirler** ise de, zâhire ters olan yerlerde onlar aleyhinde şâhid olarak kullanılamazlar. Kabul, **şekk**ler, hatta **vehim**lerdebazen ilme ip ucu mâhiyetinde anahtar yapılabilirler, ama bu, onların kendi başlarına **ilim** yerine konmasını îcâb ettirmez. İşe yarar olmalarından kalkarak, **tırnakları**, **beyin yerine koymak** ve **kuyrukları baş yapmak** doğru olmaz.

Evet, **Humeydî'nin bu eserindeki rivâyetlerin tamamı** değil de**[31]** çoğu,

Şeyhi/hocası **İbn-i Uyeyne**'dengelmiştir. Lâkin **Müsned**'in **Câmi**'den alınma olduğu, **zann**, hatta **şekk** bile olmayıp **vehim**dir**[32]**. Böylesi bir **çok zayıf zann** da, **hakk'tan hiçbir şey kazandırmaz** olan **zann**lardandır. Bu **vehm**in doğru olduğunu kabul etsek bile, şu husûs ğâyet tabiî ve faydalı olan bir şeydir. Üstelik, hocasının eseri **Câmi'**, kendi eseriyse **Müsned** tarzıyla tasnîf edilmiştir. Aralarında tertîb, şekil ve mâhiyet farkı vardır.

Dokuz: Daha sonraki dönemde, mesela, Ahmet b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde Abdurrazzâk'tan; Muslim ve İbn Mâce'nin ise İbn Ebî Şeybe'den yoğun bir şekilde nakilde bulundukları, bu eserler incelendiğinde açıkça görülmektedir.

Diyoruz ki; Ahmed b. Hanbel, Abdürrezzâk'ın, (Buhârî,) Muslim, (Ebû Dâvud, Tirmizî, Nesâî ve) İbn-i Mâce de, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe (ve kardeşi Osmân b. Ebî Şeybe)'nin talebelerindendirler[33]Aralarında hoca talebe münâsebeti vardır. Talebe hocasından elbette rivâyet eder. Bu, **onlardan duymadıklarını, kitâblarından nakletmek** ma'nâsına gelmez. Hele, yalancı değillerse -ki vallâhi değillerdir- ve **işittiklerini** ifâde eden sîğelerle/kalıplarla rivâyet ederlerse, bu, asla **mücerred** yazılı **nakil** olamaz. Ahmed b. Hanbel'in oğlu Abdullah'ın Müsned'e zâid olarak yaptığı bir rivâyette, **bunu babamın yazısından aldım, büyük zannım, onu babamdan aynı zamanda işitmiş de olduğumdur**[34]demesindeki hassasiyet, akıllı ve insaflıların gözünden kaçmayacak açıklıktadır. Ahmed b. Hanbel'in Abdürrezzâk'tan yaptığı rivâyetler Müsned'in bütünü içinde öyle iddia edildiği gibi, çok **yoğun** da değildir, hatta bir hayli azdır**[35]**. Kezâ Kütüb-i Sitte sâhiblerinin İbn-i Ebî Şeybe'den yaptıkları rivâyetler, eserlerinin kaçta kaçıdır? Oysa Musannef, yaklaşık olarak, kimisinden sekiz, kimisinden yedi, kimisinden altı, kimisinden de beş kat fazla rivâyeti bulundurmaktadır.

On: Bunun anlamı şudur: Aslında Ahmet b. Hanbel, eserini tasnif ederken, sözlü rivâyetleri toplamakla uğraşmamış, gidip Abdurrazzâk'ın *el-Musannef*'inin rivâyet hakkını alarak bu eserdeki hadisleri *el-Müsned*'ine aktarmıştır. Muslim ve İbn Mâce 'de aynı şeyi yapmış, ve birisi *el-Cami*'ini, diğeri ise *es-Sünen*'ini tasnif ederken, önlerine İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'ini koymuşlar ve rivâyetleri bu eserden aktarmışlardır. Aynı durum Buhârî için, hem de daha geniş çaptaki eserlerden yararlanmak şeklinde geçerlidir.

Diyoruz ki; Şu ifadeler ya, dili, veya hadîs rivâyeti usûllerini, yâhud her ikisini bilmemek, ve yâhud da ard niyetten doğan affedilmez ilim ayıbı bir yanlış ve yanıltma… İsbâtı olmayan, asılsız bir iddia… **İşittim** ma'nâsında bir kelime olan, **haddesenâ** ile hadis rivâyet edecek, ama onu işitmemiş olacak. Bu, açık bir **yalancılık** ve **sahtekârlık** ithâmıdır. Oysa kimin **yalancı** ve **sahtekâr** olduğu ortadadır.

On Bir: Özetle denebilir ki, her bir hadis imâmı eser(ler)**ini tasnif ederken, kendinden önce yapılmış derleme çalışmalarından yararlanmış, bu malzemeyi önüne koyarak, bunlardan hareketle kendi derlemesini oluşturmuştur. Hadis kaynakları içinde bu durumun tek bir istisnasına dahi bugüne kadar rastlanamamış olması, bu tespitin doğruluğunun en güçlü delilini teşkil etmektedir.**

Diyoruz ki;Sonraki kitâblarda bulunan isnâdlı rivâyetlerin bir kısmının önceki eserlerde de bulunması,sonraki rivâyetlerin ayıbını değil kuvvetini gösterir. Hatta bazı şartlarla önceki kitâblarda bulunmayan rivâyetlerin

sonrakilerde bulunması **zayıflık** sebebi bile olabilir. **Ğerâib** ve **Efrâd** nev'inden olan kitâblarda yer alan rivâyetlerin bir çoğu gibi…

Hadîs kaynakları içinde bu durumun tek bir istisnasına dahi bugüne kadar rastlanamamış olması… ifâdesi, ya kitâbların hiç açılmamasını ve **Zevâid** türünde tasnîf edilmiş onca eserden habersiz olmayı, veyâ öyle görünmeyi resmetmektedir. Bu kadar da olmaz. Bir an olsun, ilim adamı ciddiyetini bir tarafa bırakalım; ayıb diye de bir şey vardır. Ya, geçmiş kitâblar, geçmiş peyğamberlerden veya başka şahıslardan bahseder, sonra da Kur'ân âyetleri onlardan söz ederse, bu, Kur'ân'ı getiren Efendimiz sallallâhu aleyhi ve sellem'in o haberleri geçmiş kitâblardan yazdığı ma'nâsına mı gelir? Yoksa, ustaca söylenmek istenen veya söyletilmek murâd edilen bu mudur?!… İnnâ lillâh!…

On iki: Bu durumun kaynak metodolojisi açısından doğuracağı önemli sonuçlardan birisi de şudur:

Hadis tedvin ve tasnifinin zirveye ulaştığı dönemin İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Ahmet b. Hanbel (ö. 241/855) ve Bakîyy b. Mahled'in (ö. 276/889) musnedlerini tasnif ettikleri dönem olduğu, söylenebilir. Çünkü İbn Ebî Şeybe'nin el-Musannef'i 37.943; Ahmet b. Hanbel'in el-Musned'i -farklı sayımlara göre- 26.363, 27.100 veya 27.718 rivâyet; Bakîyy b. Mahled'inki ise 30.829 rivâyet ihtiva etmektedir.[36] O dönemde, bu üç eserden daha kapsamlı bir derleme yapıldığına ve onların aşılabildiğine dair, elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir.

Diyoruz ki;Olmasın. Ne olmuş?… Bütün bunlar, varsayalım ki, böyledir. Bunda ne var? Bunların böyle olması, nasıl, **Kaynak metodolojisi**/usûlü **açısından doğuracağı önemli sonuçlar**danoluyormuş? Gelişen bir fennin, gelişmesine paralel şurada burada bulunan ve köşede bucakta kalmış haberler **mu'temed** usûllerle belli yerlerde birikiyor. Bunda iyi niyetliler için vesveseye medâr olabilecek en küçük bir şey mevcûd değildir. Hatta, işin ne denli sağlama bağlandığını gösteren muhkem işâretler vardır. **İllâ da birilerini aşma, iğrâb**,yani **kimsenin getiremediğini bulub getirme**, düşüncesi âlimlerce bazen **hadîs uydurma sebebi** olarak vâkı' olmuş ve görülmüştür. Hadîs âlimleri ve râvîlerinin derdi **kimsenin bulamadığını bulmak** veya **birilerini aşmak** değil, nerede ne varsa, onu, usûlüne uyarak olabildiğince sağlam bir biçimde toplamaktı. **Kimsenin bulamadığını bulmak** veya **birilerini** (iyi-kötü bir şeylerde) **aşmak** yani **original**/orijinal ve **turfanda** düşünceler ileri sürebilmiş olmak, asrımız insanının onmaz hastalıklarındandır. Keza, nemli ve çiseli havalarda yerden bir anda binlerce mantar bitercesine, sayılamayacak kadar fazlalıkta **fraksiyon** ve **hizibler**in zuhûr etmesi de ekseriya bu virüsün sebeb olduğu illetlerdendir. Nitekim görünen o ki, **Kritikçi**'mizin şu çalışması dahi büyük nisbette bu anlayışın mahsûlüdür.

Hâsılı, bütün bunlar, -anlatılmak istendiği gibi- hadîs mecmû'alarımızın **birbirinden yapılan kopyalar** değil, **değişik yollarla belli yerlerde buluşan ve birbirini pekiştiren** haber şebekelerine sahib olduğunun inkâr edilemez delîlleridir. Müsteşrikler ve yoldaşları çatlasalar da…

On Üç: Bu dönemde ve onu müteakiben tasnif edilen Buhârî, Muslim, Ebû Davûd vb. eserlere gelince, bunları önceki literatürü aşma amacı gütmek yerine, sadece ondan yararlanarak oluşturulan ve malzeme konusunda biraz daha seçici olan özetleme çalışmaları şeklinde değerlendirmek gerekir. Nitekim,

bilhassa Buhârî'nin eserine verdiği isimde *–el-Câmi'u's-sahîh el-musned el-muhtasar*…- onun bir özet olduğunu açıkça ifade ettiği görülmektedir. Bu bakımdan *el-Kutubu's-sitte* şeklinde tanımlanan eserlerin, önceki literatürde mevcut olmayan yeni unsurlar ihtiva etmesi söz konusu değildir.

Diyoruz ki;Böyle bir iddia, ya sözü edilen eserleri okumamış olmayı veya kasdî bir ilim hiyânetini gösterir. Evet, onlarda illa da **önceki literatürü aşma amacı gütmek** düşünce ve kaygusu yoktu; bu doğrudur. Lâkin her birinde kendilerinden önceki **literatür**de[37] bulunmayan bir çok rivâyetler vardır. Şu eserleri okuyanlar bunu bilir. Okumayanlar için, bunu görmenin en kestirme yolu **tahrîc** ve tahrîcli **Câmi**'ler ve **fihrist** kitâblarına, hatta, hadîs CD'lerine bakmaktır.Meselâ, bir hadîs fihristi olan **Concardance**'a bakacak olursanız, Mâlik'in **Muvatta**'ı, Ahmed b. Hanbel'in **Müsned**'i, sonra Dârimî'nin **Sünen**'i, Buhârî'nin **Sahîh**'i, Muslim'in **Sahîh**'i, Ebû Dâvud'un **Sünen**'i, Tirmîzî'nin **Sünen**'i (veya **Câmi**'i), Nesâî'nin **Sünen**'i ve İbn-i Mâce'nin **Sünen**'inden her birinin kendilerinden öncekilerde bulunmayan bir çok hadîsi bulundurduğunu göreceksiniz. Sâdece **İbn-i Mâce**'de olan diğerlerinde bulunmayan, sâdece **İbn-i Mâce**'de ve **Nesâî**'de bulunan ama kendilerinden öncekilerde bulunmayan, sâdece son üçünde bulunup da öncekilerde bulunmayan, sâdece son dört tanesinde bulunup da öncekilerde bulunmayan, sâdece son beş tanesinde bulunup da öncekilerde bulunmayan, sâdece son altı tanesinde bulunup da öncekilerde bulunmayan, sadece son yedi tanesinde bulunup da **Müsned**'de ve **Muvatta**'da bulunmayan, **Müsned** ve aşağıdakilerde bulunup da **Muvatta**'da bulunmayan nice rivâyetler vardır. İbnü'l-Esîr'in **Câmi**'i ile Süyûtî'nin **Câmi**'lerine alel usûl bakıldığında bile açıkça görülecektir ki, İbn-i Ebî Şeybe ve Abdü'r-Rezzâk'ın Musannef'lerinde bulunmayıp da kendilerinden sonra tasnîf edilen nice küçük hacimli ve daha seçici eserlerde bulunan bir çok rivâyetler vardır.

İsterseniz bir de **Süyûtî**'nin **el-Câmiu's-Sağir**'ine ve **el-Câmiu'l-Kebîr**'ine, bunların tertîbi **Kenzu'l-Ummâl** ile bir bakıma muhtasarı olan **el-Fethu'l-Kebîr**'e bakınız; **Taberânî**'nin **Mu'cem**lerinde bulunmayıp ta öncekilerde bulunan, **Beyhakî**'nin eserlerinde bulunup da öncekilerde bulunmayan nice rivâyet var. Yine **Taberânî**'nin **Mu'cem'**lerinde bulunup da **Kütüb-i Sitte'**de bulunmayan onca rivâyeti görmek isteyen, Heysemî'nin **Mecmau'z-Zevâid'**ine, Bûsîrî'nin **İthâf'**ına ve Askalânî'nin **el-Metâlibu'l-Âliyye'**sinebakabilir. Bunun yanında yine bu husûsta, yani kendinden önceki bir takım eserlerde bulunmayıp ta sırf kendindeki rivâyetlere dâir tasnîf edilen, **İbn-i Mâce**'nin **Zevâid**'i gibi başka müstakil eserler de vardır.[38] Hal böyleyken kalkıp ta **bu bakımdan *el-Kutubu's-sitte* şeklinde tanımlanan eserlerin, önceki literatürde mevcut olmayan yeni unsurlar ihtiva etmesi söz konusu değildir** diyebilmek için câhil olmanın yanındautanma diye bir hissi de yitirmek lâzım gelir.

Buhârî'de olup ta kendinden öncekilerde bulunmayan onca rivâyete rağmen, **nitekim, bilhassa Buhârî'nin eserine verdiği isimde *–el-Câmi'u's-sahîh el-musned el-muhtasar*…- onun bir özet olduğunu açıkça ifade ettiği görülmektedir**,diyebilmek, en azından ayıbdır. Buhârî'nin **Muhtasar** olmasının belli eserlerden değil de sözlü rivâyetlerden **seçilmek**le olduğu, hem kendi beyânı hem de ilim adamlarının açık ifâdeleriyle ortadadır. Bu, çocuklar tarafından bile bilinmektedir. **Özet** ama neyin özeti? Meselâ, Buhârî'nin Sahîh'inde bulunup ta Muvatta'da, Abdürrezzâk ve İbnü Ebî Şeybe'nin Musannef'ler'i ile Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde bulunmayan nice rivâyetler

vardır.

On Dört: **Hatta Yunînî'den** (ö. 658/1259) **aktarılan şu anekdot**, ***el-Kutubu's-sitte* hadislerinin tamamının *el-Musned*'de mevcut olduğunu rahatlıkla ifade etmemize bile imkan tanımaktadır.**

Muhammed el-Yunînî'ye ***Sen el-Kutubu's-Sitte'yi hıfz (edip elde) ettin mi*?** diye sorulduğunda cevabı şu oldu: **Hem hıfzettim, hem de etmedim! Bu nasıl iş?** denilinceşöyle cevap verdi: **Ben Ahmed'in *el-Musned*'ini hıfz (edip elde) ettim. *el-Kütübu's-Sitte*'de olup, *el-Musned*'de olmayan (hadis) pek azdır.** -veya- pek azı hariç, ***el-Kutubu's-Sitte*'de ne varsa, hepsi el-*Musned*'de de vardır.[39]**

Diyoruz ki;El- Fethu'r-Rabbânî'den yapılan bu nakil aslı bakımından doğru ve sabitse, ***el-Kutubu's-Sitte*'de olup, *el-Musned*'de olmayan** (hadis) **pek azdır. -veya- pek azı hariç, *el-Kutubu's-sitte*'de ne varsa, hepsi el-*Musned*'de de vardır** sözü **bir çoklarının Müsned'de bulunduğunu** mübalağa yoluyla bir anlatıştan ibârettir. Bana inanmıyorsanız, isterseniz bir de **Concordance**'a bakın.

Meselâ, ben -kasem olsun ki- rast gele baktım; Üçüncü cildin ilk sayfasında bulunan 23 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 13 tanesi (yarıdan fazlası), ikinci sayfasındaki 25 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 15 tanesi (yarıdan fazlası), üçüncü sayfasında ise 29 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 24 tanesi (dörtte üçten fazlası), 276. sayfadaki 31 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 24 tanesi (dörtte üçten fazlası), 277. sayfadaki 27 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 19 tanesi (dörtte üçe yakını), 278. sayfadaki 26 **Kütüb-i Sitte** rivâyetinin 18 tanesi (üçte ikiye yakını) Müsned'de yok. İsterseniz kendiniz devâm ediniz, dediğimi siz de ayniyle göreceksiniz. Hal böyleyken, **şu anekdot**, ***el-Kutubu's-Sitte* hadîslerinin tamamının *el-Musned*'de mevcut olduğunu rahatlıkla ifade etmemize bile imkân tanımaktadır** diyebilmek, **ağzının dediğini kulağı işitmemek**ten başka nasıl anlaşılabilir ve anlatılabilir? Veya, -size göre- okuyucu câhil, varıp okuyacak ve karşılaştırma yapacak değil ki, bu ölçüsüz sözlerinizi görecek de utanacak, sıkılacaksınız… Hem, bir parağrafta **tamamı**nın bulunduğunu **rahatlıkla** söyleyebilirken, birkaç satır sonra **pek azı hariç** demekten rahatsız olmuyorsunuz; hayret!… Öyle ya, okuyucu -af edersiniz- aptal… Onun, bu çelişkili ifâdeleri görecek gözü ve anlayacak aklı mı var ki, çekinesiniz de ölçülü konuşasınız?!..

On Beş: **Her bir hadis kaynağının, kendinden önceki literatüre dayandığı ve malzemesini onlardan derlediği gerçeği, bugün bize pek çok açıdan çeşitli kolaylıklar sağlayabilecek niteliktedir**:

Her şeyden önce, her bir kaynak kendinden önceki literatüre indirgenmek suretiyle, elimizdeki rivâyetlerin ilk kaynaklarına irca edilmesi ve bu suretle rivâyetlerin yazılı menşe'lerinin tespiti mümkün olabilecektir. Mesela, Muhammed Hamidullâh, en eski yazılı hadis vesikalarından addedilen Hemmâm b. Munebbih'in *Sahife*'sinin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde tamamen, Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*'lerinde ise, dağınık bir şekilde yer almış olduğunu, karşılaştırmalı olarak göstermiştir.[40]

Diyoruz ki;Bir kere, yukarıda da ortaya koyduğumuz ve açıkça gördüğümüz gibi, **Her bir hadis kaynağının, kendinden önceki literatüre dayandığı ve malzemesini onlardan derlediği gerçeği…** diye bir şey yok. Neyin **gerçeği**nden bahsediliyor? Aksine bu,aslı astarı olmayan desteksiz ve uydurma bir

iddiadır.Doğrusu, **sonraki kaynakların bir çoğu öncekilerde de vardır**, ama, **onlardan kopya yoluyla değil de husûsî isnadlarla…**

Hemmâm b. Munebbih'in *Sahife*'sinin, Ahmed b. Hanbel'in *el-Musned*'inde tamamen, Buhârî ve Muslim'in *Sahîh*'lerinde ise, dağınık bir şekilde yer almış.. olmasıbunun **kopya yoluyla** olduğunu göstermez. Aksine, oralardaki rivâyetlerin aynı zamanda şifâhî olarak da bulunup buralarda dahî yer aldığını gösterir. Bu dediğimiz, mücerred bir ihtimâl değil, hâlin zâhiri/açık yanıdır ki, rivâyetlerinin sîğeleri/kalıpları bunun delîlidir. O güzîde insanların hiçbir dayanak bulunmaksızın sırf Müsteşriklerin hatırına **yalancı** çıkarılması, **şu asılsız iddiaların sahiblerinin yalancı olduğu**nu söylemekten çok daha zor, hatta imkânsızdır. Başka bir ifâdeyle, asıl yalancı olanlar, vesveselerden başka hiçbir dayanağı bulunmadan onları yalancı i'lân edenlerdir…

Hem, hadîslerin sayısı hakkında İslâm âlimlerince sarf edilen rakamlar, sâdece **yazılı menşe**'leri bakımından olmayıp yazılı-yazısız hepsi itibârıyladır. Zîrâ, **sözün mutlağı kemâline masrûftur.** Dolayısıyla, onların bu **yazılı** ve **yazısız** olanı içine alan **bütün**e bakan ifâdelerini sâdece **yazılı** olan **parça** ölçü alınarak çürütmeye kalkmak akılsızlık, veya cahillik yâhud hâinlik, yahud da hepsi olur.

On Altı: **Kaynaklar, bu bakış açısıyla incelendiğinde elimizde mevcut hadis malzemesinin gerçek boyutları ortaya çıkarılabileceği gibi, ilk yazılı menşeinden itibaren bir hadisin, sonraki yüzyıllarda kaynaklarda nakledilirken ne gibi değişikliklere maruz kaldığını izleme imkânı da doğacaktır.**

Diyoruz ki;Hangi **bakış açısı**'ndan söz ediliyor? **Ölçüsüzlük ölçüsü** ne zamandan beri ve hangi gerçek **bakış açısı**'yla, **bakış açısı** olabildi? Hakîkat o ki, sözlü isnâdın fiilen neredeyse tamâmen tükendiği günümüzde, hadîslerin sayısını tarîkleri i'tibâriyle tesbît etmek artık hiçbir şekilde mümkin değildir.**[41]** İlk birkaç yüz sene içinde bir metnin yüzlerce hatta binlerce tarîkle/yolla rivâyet edilmesi akl-i selîm kimselerce ğâyet tabiî iken, şu imkân ve ihtimalden uzak görmeleri ve inkârları iyi niyet dâiresinde anlayabilmek ne mümkin? Ama doğru, akıllar selîm olmayıp ma'lûl, beyinler ve yürekler de istîlâ altında prangalı ve mahkûm olunca, mümkin…

On Yedi: **Yine isnadlarla ilgili olarak ileri sürülen**,*ilk kaynaklarda genellikle kusurlu olarak -mürsel, munkatı', mevkuf vb.- nakledilen rivâyetlerin, müteakip dönemlere ait kaynaklarda kusurlarının giderildiği ve musned ve merfû hale getirildiği* **iddiasının gerçekleri hangi ölçüde yansıttığı da ortaya çıkmış olacaktır.**

Diyoruz ki;Bu, hiçbir **gerçeği** hiçbir **ölçü** denilebilecek **ölçüde** göstermemektedir. Delîlden doğmamanın ve isbâtı olmamanın yanında, **hüccet** denilebilecek **hakîkatler**e zıt olan vesveseler **gerçekler**i nasıl **yansıtsın**?!!… **Önceki isnadlardaki kusurlar sonraları giderilmiş**miş(!)Lütfen şu mübtezel lafa bakınız.. Ya'nî mutlak bir kasıdlı yalancılık ve hıyânet ithâmı… Delîl? Yok… Tamâmen mühmel/bomboş vızıltılar…Şu sözlerin ve ithâmlarınsâhibinin **Sünneti ve hadîsi reddetmiyor**, **kabûl ediyorum** demesi, fikir ve şahsiyet nâmusu ile hangi ölçüdebağdaşabilir?..Ona, **nereden alacaksın Sünneti**, **şu yalancı sahtekârların rivâyetlerlerinden mi, değilse, kimden?..** diye sormazlar mı?Unutulmamalıdır ki, nâmus da namussuzluk da bir bütündür,

tecezzî kabûl etmez…Hayâtın her yanını içine alır…

On Sekiz: Nihayet, hadis ilmine dair eski-yeni hemen her eserde tekrarlanan hadislerin sayısının yüz binleri, milyonu, hatta bir buçuk milyon rakamını bulduğu iddiasının iç yüzü de anlaşılmış olacaktır

Diyoruz ki; Hadîslerin sayılarının milyonla ifâde edilmesinin, **yazılı metinlerden, bunun çok aşağısında sayılar getirilip gösterilerek nakzedilmesi** davası, bu **milyon** iddiasının **yazılanlar** ta'biri ile kayıdlandırılmasının isbâtı takdîrinde tamamlanır. Bu sayının, **yazılı metinler için bahis mevzûu olduğu** getirilip gösterilmedikçe, iddia, ayakları havada ve isbatsız olarak kalır. **Bu sayılarda rivâyetin, yazılı mecmûalarda bulunduğu**'nu iddia eden hiçbir kimsenin bulunmadığına göre, söylenenler **söz** bile değil, gürültü… Geçmiş âlimlerimizin -Allah onlara rahmet etsin- makâm, mevkî, kâzib şöhret, -bağışlayınız- yalakalık, yaltakçılık ve kemik kapmak gibi hesabları yoktu. Onların tek hesâbı Allah rızâsı idi. Bu sebeble, onların sözlerinin **dış yüzü** ne idiyse **iç yüzü** de oydu.Siz **dış yüz** ve **iç yüz** farklılığını onlarda değil, küfrün bekçilerinde, Müsteşriklerde ve yalakalarında arayın.İnci çöplükte aranmayacağı gibi, kemik de okyanusda aranmaz. Her şeyin bir yeri vardır, orada aranır.

Netîce

Hâsılı, **Alternatif Hadîs Metodolojisi** isimli kitâbın iki sayfalık kısmında gördük ki, onda, insanlara, **Müslümanların**(!) **Allah celle celâlühû'ya ve Resûlü sallallâhu aleyhi ve sellem'e -hâşâ- nasıl kafa tutabilecekleri, Resûlüllah sallallâhu aleyhi ve sellem'in Allah celle celâlühû'ya iftirâ ettiği ve edebileceği, Hadîs imâmlarımızın istisnâsız yalancı oldukları, hadîs külliyâtımızın tamâmının, i'timâd edilemeyecek bir hurâfeler galerisi olduğu bilimsel** (!)olarak öğretiliyor.

Bizim bu makâlede yaptığımız ise, **nebî** veya **melek** olmayan bir kimsenin **kitâb**ı üzerindeki basît bir **metin tenkîdi**nden ibâret…Değmese bile, yapılacak genişliğine ve derinliğine tahlîllerle şu gelişigüzel iddiaların, iyiden iyiye paçavrasının çıkarılması çok çok kolay… Birkaç sayfada bunca bâriz yanlışlık ve keşmekeşlik!… Kabûl, yanlışlık, insan için garipsenmeyecek bir şey… Hastalık fânî olan bir vücûd için **olabilir** bir husûs… Lâkin bir şey hemen hemen bütünüyle yanlışsa, bir vücûd onmayacak bir şekilde tastamam kangren olmuş ise, onun, tamamen ve olduğu gibi terk edilmesinden başka yapılacak şey kalmamış demektir… İddialarının neredeyse tamâmı, **delîlden doğmayan mücerred ihtimaller**… Hatta, kat'î inkâr edilemez hakîkatlere ters iğvâlar ve vesveseler… Mesnedleri arasında, **hüccet** şöyle dursun, **zann**,hatta **şekk**,hatta **vehim** bile bulunamayan… **İlmî** denilebilecek **istidlâller**ine/delîl getirmelerine rastlanamayan… Malzemeleri vesveseden başka bir şey olmayan **ilmî eser**ler, zamânımızın gerçek Donkişot'a özenen fotokopi donkişotlarının hârika âbideleri… Kartondan miğferleri ve mukavvadan kılıçlarıyla, yanlarında yel değirmenleri sıfır kalan ilim devlerine saldıran, kimilerini güldürüp eğlendiren, kimilerini ağlatıp hasta eden, hatta öldüren, câhil ve zekâ özürlüleri de şaşırtıp saptıran ma'lûm tipler… Bir de, şu donkişotlarla ve eserleriyle boy atan hilkat garîbesi bir nesil… Böylesi olabildiğince geniş bir açık hava tımarhanesinde hasbelkader ikâmete mecbûr bırakılan akıl, iz'ân ve ilim erbâbının ıztırâb ve kıvranışlarını tahayyül edebiliyor musunuz? Ne mümkin?!… **[42]**

وَصَلَّى اللهُ عَلَى سيدنا محمد وَ عَلَى اٰلِهِ وصحبه وسلم تسليما كلما ذكره الذاكرون وغفل عن ذكره الغافلون

وَ الْحَمْدُ لِلّٰهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ

---

[1] Prof. Dr. M. Hayri Kırbaşoğlu. Ankara İlâhiyât Fakültesi Hadîs öğretim görevlisi

[2] Yazdıklarında doğru unsurlar hiç mi yok? Elbette var. Malzemelerin bir çoğu doğru, varmak istediği ve vardığı netîcelerin ise çoğu doğru değil, yanlış. Unutulmamalı ki, **bâtıl-ı mahz** (katıksız ve süzme bâtıl), yâhud **şerr-i mahz** (bütünüyle şerr) akıllılar âleminde çok çok azdır. Bâtılları, bâtıl yapan bütünüyle **hakk** olmayışları değil, onları telâfîsi imkânsız bir şekilde işe yaramaz hâle sokacak olan unsurları da bulundurmalarıdır. Bir münâsebetle bu husûsta şöyle demiştik:

Bilinmeli ki;

İyiyi iyi yapan, sadece, kendini iyi yapacak ölçüdeki iyiliğe sahip olması değil, o iyiliği, tamamen veya gölgeleyecek miktarda hükümsüzleştirecek olan kötülüğe de sahip olmamasıdır.

Kötüyü de kötü yapan, sadece kendini kötü yapacak ölçüdeki kötülüğe sahip olması değil, o kötülüğü, tamamen veya gölgeleyecek miktarda hükümsüzleştirecek olan iyiliğe de sahip olmamasıdır.

Kendinde, kendini, kendi başına iyi yapabilecek miktarda iyilik bulunduğu halde, onun yanında taşıdığı kötülük sebebiyle iyi olamayan, hatta kötü bile olan nice şeyler vardır…

Yine, bir şeyi kendi başına kötü yapabilecek ölçüdeki kötülüğü kendinde bulundurduğu halde, başka iyiliği veya iyilikleri yüzünden kötü olmayan hatta iyi bile olan neler var, neler…

Demek ki, **doğru**ların **doğru oluşu** ve **doğru kalışı** ile **doğru olmaktan çıkışı** belli şartlara bağlıdır. Bu cümleden olarak, **doğrular**, **bâtıllara**,hatta **yanlışlara** âlet edildiklerinde asla **doğru** kalamaz, **doğru** olmaktan çıkarlar.

[3] Yapılan kıyâslara karşı getirilebilecek i'tirâz çeşitleri

[4] Daha doğrusu, -rivâyetler sâbit ve sahîh ise- Mu'tezile şeytanlarından

[5] (Hatîb-i Bağdâdî, Târih-i Bağdât: 12/172 ve Zehebî, Mîzânü'l İ'tidâl: 3/278'den. M. Hayri Kırbaşoğlu)

[6] Abdurreşîd en-Nu'mânî, Mekânetü Ebî Hanîfe Fi'l-Hadîs:73 Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrût-Lübnân

[7] Burada hadîsin **sahîh ve sâbit** olup olmaması değişmez. Çünki söz, **sahîh olduğu sâbit bile olsa** takdiriyle söylenmiştir.

[8] (Dâre Kutnî, Ahbâru 'Amr b.Ubeyd, s.12, no: 7'den, M. Hayri Kırbaşoğlu, Alternatif Hadis Metodolojisi: 202-203.)

[9] (Buhârî, es-Sahîh,59… Ahmed, el-Müsned, 3/20,27)

[10] M. H. Kırbaşoğlu, A.H.Metodolojisi:130-131

[11] Enfal-31

[12] Nahl-24

[13] Mü'minun-83

[14] Furkan-5

[15] Fazlurrahmân'ın **İslâm Geleneğinde Sağlık ve Tıp** isimli şeytânî vesveseler galerisinin tamâmı ve bilhassa 53. ve 54. sayfaları

[16] Bu husûs için et-Takrîr ve't-Tahbîr (3/392-401) ve Teysîru't-Tahrîr (4/183-193) gibi Usûl-i Fıkıh kitâblarına bakılabilir.

[17] Usûl-i Serahsî: (Bilhassa) 2/95-96 Kahraman Yayınları 1984.

[18] Duhâ:3

[19] Nahl-69

[20] Ahzab-36)

[21] Necm:3-4

[22] Tekvîr:21

[23] Tekvîr:24

[24] Müslüman gözüken akademisyenleri ve âlim olarak bilinen çorbacıları kasdediyor.

[25] Dr. Mustafa Sibâî, Oryantalizm ve Oryantalistler. Trc:Doç.Dr. Muctebâ Uğur. Beyan Yayınları-1993

[26] M.Hayri Kırbaşoğlu, Alternatif Hadis Metodolojisi:80,81,82

[27] Hatîb, el-Kifâye: 283-294, Sehâvî, Fethu'l-Muğîs: 1/154-201, Suyûtî, Şerhu Elfiyeti'l-'Irâkî:

[28] Ankara İlâhiyyat'ta doktora yapmakta olan bir gence doktora hocasının sarfettiği, **ilim denilen şey destekli atıştan ibârettir** meâlindeki söz, bir çok yeninin ilim anlayışının **akademık** buudunu açıkça göstermektedir.

[29] Er-Risâle: 431, md.1184

[30] M.H. Kırbaşoğlu, **Hz. Îsâ'yı Gökten İndiren Hadisler** başlıklı makâle. İslâmiyyat, Ankara, Ekim-Aralık-2000, 111, sy, 4,

[31] Meselâ, Sayın Kırbaşoğlu, eğer gözünü açıp Humeydî'nin Müsned'ine bakacak olsaydı, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 19, 37, 58, 59, 63, 69 ilh. gibi hadîslerin Süfyân'dan gelmediğini görecekti. Bu rakam, bütünün yaklaşık altıda biri demektir.

[32] Kişideki aksi ihtimâlinden daha kuvvetli inanca **zann**,denk olanına **şekk**,zayıf olanına da **vehim** denir. Yine **zann**, kınandığı takdirde, daha kuvvetli delîller karşısındaki her türlü inanış demek de olur ki, buna **ğalip zann**, **şekk** ve **vehim** de dahildir.

[33] Bunlardan, neden sâdece Muslim ile İbn-i Mâce'nin seçilip zikredildiğini anlayamadım. **Öyle doldurulduğu için** olmasın?

[34] Müsned-i Ahmed, 1/502, H:777, Dâru'l-Hadîs-Kâhire

[35] Meselâ, -şayet gözümden kaçan yoksa- ilk cildde yer alan 920 hadîs rivâyetinden Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in babasından başka kimselerden yaptığı 82 rivâyet düşülecek olursa kalan 839 rivâyetten sâdece 32 tanesi Abdürrezzâk'tan yapılmıştır. Bu rakam bütünün % 4'ünü bile bulmaz.

[36] (Bkz. Mustafa Karatay, *Rivâyet Tekniği Açısından Hadislerin Artması ve Sayısı,* (Yayınlanmamış doktora tezi, MÜSBE, İstanbul 1998, s. 194, 210)

[37] Şu bizim pek tanıdığımız âlimimiz ve câhilimizin kullandığı **kitâblar** ve **eserler**i kasd ediyor. Ama **literatür** deyince daha **kültürlü** olmuş oluyoruz ya, işte ondan dolayı olmalı bizim **kitâb**ımızdan uzak duruluyor.

[38] İbn-i Mâce'nin **Zevâid**'inde, Kütüb-i Sitte'nin diğerlerinde bulunmayan 1476 rivâyet bulunmaktadır ki, bu tamamı olan 4341 rivâyetin 1/3'ünden fazladır.

[39] (Ahmed Abdurrahmân el-Benna, el-Fethu'r-Rabbânî, I. 8.)

[40] (Muhammed Hamidullâh, Muhtasar Hadis Tarihi ve Sahife-i Hemmâm b. Munebbih, s. 58-64).

[41] Geçmiş âlimlerimizin sözünü ettiği rakamlar, tarîkleri/yolları bakımından olup, bu tarîklere yazıya geçenleri ve geçmeyenleri dâhildir. Bunun da delîli sözün **Mutlak** ifade edilmesi, **Mutlak'**ın ise kemâle masrûf olmasıdır.

[42] Parantez aralarındaki dipnotlar Kırbaşoğlu'na âiddir.